

BEVEZETŐ HIPOTÉZIS

Az építészeti alkotás lényege szellemi. E szellemi lényeg három meghatározó komponens viszonyából ered; a hely szelleme, a korszellem és az emberi szellem összefonódásából.

Az első két összetevő jelenléte és szerepe nyilvánvaló - ezek a fizikai téridő rendszernek, anyagi létünk színterének szellemi vetületei. Az emberi szellem részvétele és szerepe ugyancsak egyértelmű, hiszen az épületet az alkotó emberi szellem teremti meg, a fenntartó emberi szellem óvja gazdaként, és a pusztító emberi szellem takarítja el, mint alkalmatlant, vagy avultat.

Ahhoz hogy ez a hipotézis tézis lehessen, elsőként is be kell bizonyítani az elvont szellemi kategóriák létjogosultságát az építészet világában. Másodsorban értelmezni kell a szellemi komponenseket. Végül pedig értelmezni kell e komponensek kapcsolatát, összefüggését, viszonyát, hogy az alaphipotézis bizonyítható legyen. Téziseim ebbe a logikai rendbe illeszkednek.

I. SZELLEMI KATEGÓRIÁK- AZ ISMERETLEN VILÁG.

A világ dolgainak egy része közvetlenül megérthető és megmagyarázható más része csak közvetetten. A dolgok egy részét ismerjük, tudjuk, más részét pedig bár nem ismerjük, de elfogadjuk, mert úgy gondoljuk, hogy a teljességhez hozzátartoznak. A konkrét tudás, a tények, az ismertség periferiáján mindig vannak jelenségek, melyek még magyarázhatatlanok, vagy akár mindig azok maradnak. Ezek a jelenségek, sejtelmek, félig ismert dolgok mindig szoros kapcsolatban vannak a már ismertekkel. E kapcsolatok miatt nem lehet a megismertség mentén ketté vágni a világot úgy, hogy ami bizonyítható az van, más pedig nincs. Ahogyan az ismert és még ismeretlen szférák összefüggenek, úgy kötődik egymáshoz a tudás és a hit. A tudás birtokolja az ismert szférákat, a hit próbálja felfedezni az ismeretlent. Hit nélkül a tudás fejlődése elképzelhetetlen a tudás nélküli hit pedig eleve fikció.

A szellem, mint transzcendens kategória a hit szférájába tartozik, ezért állásfoglalásra készítet kit-kit szemléletmódja, filozófiai hitvallása szerint. Ez az állásfoglalás elvető, vagy befogadó lehet. Az elvetés érvelése egyszerű; a szellem közvetlenül - fizikailag - nem érzékelhető, egzakt módon nem bizonyítható, tehát nem létező - nincs. A befogadásnak viszont több változata is lehetséges. Ezeket jól példázza egy másik metafizikai kategóriához, az emberi lélekhez való viszonyunk, ezen belül is az, hogy miként viszonyul hozzá két "szakembere" a lelkész és a pszichológus.

A lelkész számára a lélek konkrétum, éppoly valóságos tartalom, mint a fizikai test. Ha a lélekről gondolkodik, akkor azt önálló, független, szuverén létezőként képzelel el, melynek sajátos tulajdonságai, elkülöníthető létezési-, működési formái vannak. (Sajátos tulajdonsága például a halhatatlanság, elkülöníthető létezési formája a lelki élet, működési rendelkezései például a lelki betegségek stb.) A lelkész vallási, filozófiai megközelítését a szellem primátusában való hit hatja át - ennek megfelelően számára a lélek "a test formája", továbbá, hogy e "lélek révén lesz az anyagból összeállt test emberi és élő testté" és mint ilyen "az Isten közvetlen alkotása".¹

A modern pszichológus számára a lélek fikció, egyfajta szimbólum, gyűjtőneve mindazoknak a fizikailag-fiziológiailag egyelőre megmagyarázhatatlan jelenségeknek, viselkedési formáknak, reakcióknak melyek az egyes emberrel, annak cselekedeteivel, gondolataival, álmaival kapcsolatosak. Számára a lélek egy, a valóságban nem létező dolog feltevése, egy időlegesen ismeretlen tartalom elvont gondolati kifejeződése, amely azonban a valóság pontosabb megismeréséhez vezet. Feltételezi, hogy a teljes lelki működés, minden lelki rejtelem, idővel fiziológiailag magyarázható, objektív tényekkel lefedhető terület lesz, és amit ma léleknek nevezünk az előbb-utóbb a fizikum részévé válik. A pszichológus hite szerint a "pszichikum testi folyamat, az agy működése, vagy annak egy része" ² és mint ilyen, anyagi meghatározottságú.

A kétféle meggyőződés különbözősége önmagáért beszél. Az egyik konkrét létezőnek képzelel azt, amiről a másik állítja, hogy tulajdonképpen nincs is, és míg az egyik a szellem primátusát képviseli, addig a másik az anyag kizárólagosságát. Ennél nagyobb különbséget filozófiai szinten el sem lehet képzelni. De ennél sokkal fontosabb e két drámaian különböző meggyőződés közössége, amennyiben mindkettő olyan jelenséggel foglalkozik, melynek befogadása, elfogadása eleve

¹ A Katolikus Egyház Katekizmusa

² Donald O. Hebb: A pszichológia alapkérdései

szellemi teljesítményt - ha úgy tetszik hitet - igényel. Intellektuális szinten mindkét hozzáállás tiszteletreméltó és egyenértékű, amit az is bizonyít, hogy mindkettőt kiemelkedő szellemiségek képviselik. Egy bizonyíthatatlan, elvont, transzcendens fogalom befogadása a gondolkodás szférájába tehát nem világnézeti, vagy filozófiai probléma, hanem kizárólag intellektuális. Az elvetést lehet világnézeti érvekkel indokolni, ám ezek álérvek és állandok; a valóságos indok a gondolkodás elvetése, az intellektus hiánya.

A szellem - esetünkben a hely szelleme, a korszellem és az emberi szellem - elvont kategóriák. A lélekhez hasonlóan közvetlenül érzékelhetetlenek, bizonyíthatatlanok, befogadásukhoz eleve hit kell. Ha a rájuk utaló számtalan közvetett jel, nyom, jelenség alapján elfogadjuk létezésüket, akkor többféle nyomon és metodikával közelíthetők. Elképzelhetők akár konkrét létezőként, akár szimbolikus tartalomként, akár e kettő bizonyos arányú keverékeként. A lényeg az elfogadás, a hit, az ismeretlen területet felfedezni kész bátorság és a mindezekhez szükséges intelligencia.

I. tézis

Az építészetről alkotott tudásanyagunk kiterjesztéséhez szükségünk van a többé-kevésbé ismeretlen transzcendens kategóriák, - benne a hely szellemének, a korszellemnek és az emberi szellemnek - megismerésére. Ugyanakkor e szellemi kategóriák vizsgálatát nem lehet a különböző ideológiák, világnézetek szempontjaitól függővé tenni, mert ez csak, és kizárólag intellektuális probléma.

II. A TÉR ÉS A HELY

A szellem, vagy konkrétan a hely szelleme absztrakt kategória. Nagyon nehéz *in medias res* beszélni róla. Célravezetőbb lehet, ha ehhez az elvont tartalomhoz az ismert és feltérképezett fogalmak felől közelítünk. A közelítés mód-szere az ismert és definiálható tartalmaktól halad az ismeretlen felé. A hely szellemének megismerését meg kell előznie a hely megértése. A hely ismeretének előfeltétele pedig a fizikai keret, a tér ismerete.

A tér fogalma többértelmű jelentést hordoz. Ha pontos és egyértelmű használatra vágyunk, szükséges ennek a többértelműségnek rétegenkénti kifejtése. A fogalomértelmezés lehetővé teszi, hogy az általános térfogalmat speciális jelentéstartalmak szerint differenciáljuk. A fogalomértelmezés ilyen módon a komplex térfogalom részleges analízise, melynek segítségével nem csak az egyes résztartalmakról, de a teljes jelentéskörrel is tágabb képet nyerhetünk. A térfogalom értelmzését nehezíti, hogy tudatunkban keveredik a tér elvont és valóságos formáinak képe. A térfogalom általános formái elvontak, egyedi formái konkrétak. Ha a térről, mint teljességről beszélünk, vagy ha egyszerre több szempontot magában foglaló összetettséget próbálunk érzékeltetni, akkor - szükség szerint - a teret elvont fogalomként használjuk. Ha valahol vagyunk, vagy egy bizonyos helyet, környezetet próbálunk érzékeltetni, akkor viszont konkrét térformákban gondolkodunk. Az általános gondolkodás a tér fogalmát általában elvont kategóriaként értelmezi. Ha a tér konkrét vetületeiről beszél, akkor azokat már nem térként (térdarabként), hanem helyként érzékeli és érzékelteti. Ilyen szempontból speciális az építész gondolkodásmód, mely számára a tér egyszerre elvont és konkrét, teret emleget általában térfogalomként, de térről beszél akkor is, ha egyedi, konkrét terekről, térdarabokról van szó.

A tér - ezen belül az építészeti tér - analízisével igen sok építészetelméleti szakíró foglalkozott. Közvetlen közelünkben elég, ha csak Hajnóczy Gyula professzor "*Vallum és intervallum - az építészeti tér analitikus elmélete*" c. munkájára, vagy Szentkirályi Zoltán "*A térművészet történeti kategóriái*" c. értekezésére gondolunk. Az időben és térben tőlünk távolabb eső fejtegetéseket és elméleteket foglalja össze Hajnóczy Gyula "*Az építészeti téralakítás értékelése Riegl-től Giedionig*" c. cikkében. A tér fogalmának értelmezése tehát eléggé feltárt terület. A sokféle közelítés és vizsgálati szempont meglehetősen plaszticitással ábrázolja a tér fogalmi kiterjedtségét, így talán nincs arra szükség, hogy e rövid összefoglaló keretei között erről részletesebben essék szó.

Az ember állandó aktív és passzív kapcsolatban van a térrel. Aktív kapcsolata a tér alakításában nyilvánul meg, passzív kapcsolata a személyes térrészek "feltérképezésében", megismerésében. Aktív téralakító tevékenysége során az egységes és teljes kozmikus teret elvont, kezelhető fizikai térré redukálja, a fizikai teret modulálva önálló, elkülöníthető valóságos térrészleteket hoz létre. Az aktív téralakítás a helyteremtés belső igényéből fakad. Az embernek helyekre van szüksége, helyre, ahol élni-lakni lehet, helyre, ahová visszavonulhat, helyre, amely megvédi, helyre, ahol Istenével lehet együtt. Az ember által alkotott mesterséges térrészletek, vagy az általa alakított természetes térszakaszok a beavatkozás folytán egyedi helyekké válnak, mert ennek igényével jönnek létre. A személyes térrészek passzív megismerése ugyancsak helyekben fogalmazódik meg, a tér megismert szakaszai helyekké válnak.

Lényegi különbözőségük miatt hely és tér közvetlenül sohasem hasonlíthatók össze. A tér objektív kategória, a hely szubjektív: A helynek vannak téri dimenziói, a térnek nincsenek helyi értékei. A tér üres, a hely élményekkel teli, a tér holt, a hely eleven. A közvetlen összehasonlíthatatlanságot példázza, hogy a hely egyszerre szűkösebb és tágasabb, mint a tér. Szűkösebb, mert kiterjedése mindig véges, a hely a kozmikus térnek csak pici része. De tágasabb, mert tartalmaz valamit, amihez a szubjektum kapcsolódik és amit értelmezni képes.

A hely ennek megfelelően komplex kategória. Mint a tér része konkrétan megfogható fizikai tartalom, de ezen felül magában rejt valami mást is, ami konkretizálhatatlan és ami transzfizikai - ami szellem.

*"A helyet nem szabad összetéveszteni a térrel. A tér és a hely között az a különbség, hogy a térnek száma, a helynek arca van. A tér, ha csak nem kivételes, minden esetben pontos vonalakkal határolható, területe négyzetmilliméterre kiszámítható és alakja körzövel és vonalzóval megrajzolható. A tér mindig geometriai ábra. A hely mindig festmény és rajz, és nincs belőle több, mint ez az egy. A térnek képlete, a helynek génusza van."*³

II. tézis

Az ember térhez való viszonya a helyben fejeződik ki. A szubjektum számára a tér egyszerre tágas és szűkös tartalom ahhoz, hogy viszonyulni lehessen hozzá. Tágas kozmikus értelmében, hiszen végtelen, az ész számára felfoghatatlan és szűkös fizikai értelmében, hiszen elvont, az érzelmek számára személytelenül tartalmatlan. Az ember és téri környezetének viszonyát a maga komplex összetettségében a hely testesíti meg. Az ember "helyet foglal" a térben, téri létezésének konkrét színtere a hely. Saját környezetét, életterét mindenki egészen kicsi gyerekkorában kezd el feltérképezni, s az egyben saját létezésének térképe is. S ahogy a lét több mint pusztán fizikai valóság, a hely is több, mint a tér egy aktuális darabkája.

III. A HELY SZELLEME

A teret, a tér fogalmi tartalmát - éppen fizikai lényege miatt - le lehet írni a rációra apelláló szavakkal, és el lehet ezektől várni, hogy a megértést elősegítsék. A hely fogalmi tartalma azonban éppen komplexitása miatt bővebb annál, hogy a ráció önmagában képes legyen felfogni teljességét. Ihletett szavak is kellene ahhoz, hogy szellemi töltete, érzelmi-, hangulati tartalma is feltáruljon, hogy személyre szólóan legyen hiteles teljes jelentése.

"A hely nemcsak az, ahol a dolgok vannak. A hely barátságos, vagy ellenszenves, félelmetes, vagy szelíd, nyugodt, vagy fenséges, és a nyelvnek alig van jelzője, amit ne lehetne a helyre alkalmazni. Két egyforma hely éppúgy nincs, mint megismétlődő pillanat..."

*... A hely sohasem definiálható, ezért a helynek nincs tudománya, ellenben van költészete, művészete és mítosza."*⁴

A hely, mint komplex tartalom (fizikum és transzfizikum egysége) ikonszerű képletességgel jelenik meg az ősi kínai "helytan"-ban, a feng shui -ban.⁵ A feng shui mestereinek dolga volt többek között a házak, vagy települések optimális helyének megtalálása, kijelölése. Megkeresték azokat a pontokat, ahol a csi-nek nevezett erő, vagy energia koncentrálódik. Az ókori kínai elképzelés szerint a csi elvont őserő "a természet lélegzete". Ez a láthatatlan energia ott kering mindenütt, ám bizonyos helyeken felhalmozódik. Ezek a legalkalmasabb helyek az emberi élettér számára. A csi ugyanakkor valamennyi lény élettereje, és ott éri el a csúcspontját, ahol valamit tökéletesen hajtanak végre.

A feng shui szemléletmódban elválaszthatatlanul kapcsolódik össze a látható és láthatatlan, a fizikai és szellemi szféra. Jó példa erre a Forma Iskolája. A feng shui fejlődése során több irányzat, úgynevezett iskola jött létre, melyek egy-egy részterület felől közelítettek a komplex jelentéstartalom felé. Az egyik legjelentősebb ezek közül a Forma Iskolája volt. Ez az irányzat hangsúlyozottan és kiemelten a táji formákból, a helyek megjelenéséből indult ki, ma úgy mondanánk a

---

³ Hamvas Béla: Az öt génusz

⁴ Hamvas Béla: Az öt génusz

⁵ A feng shui ókori eredetű tudomány, vagy inkább szemléletmód, mely az ember és környezete harmonikus viszonyával, összhangjával, a környezet belső rendjének megértésével foglalkozik. Szószertenti jelentése: "szél és víz". Az ókori kínaiak úgy tartották, hogy a teremtett világban rend és egyensúly uralkodik. A feng shui azzal foglalkozik, hogy érthetővé tegye ezt a rendet és harmóniát, hogy megtanítsa összhangban élni a Föld szeleivel és vizeivel. A feng shui jóval korábbi tanítás, mint a konfucionizmus vagy a taoizmus, közel háromezer esztendő múltja tekintetében.

helyek morfológiájával és topológiájával foglalkozott. A Forma Iskolája évszázadok tapasztalatain alapuló valóságos alaktani enciklopédiát, topológiai típusrendszert épített ki. És bár nevében hordozott működési területe a forma, a fizikai megjelenés volt, mégis komplex egységként szemlélte a helyeket, hiszen a formákat olyan topológiai szimbólumként fogta fel, melyek mögöttes, mélyebb szellemi tartalmakat burkolnak.

A hely komplexitásának fizikai - materiális oldala, a hely fizikuma könnyen belátható tartalom, mivel közvetlenül felfogható, érzékelhető, tudatunkban leképezhető. A hely fizikuma geográfiájában, topográfiájában, morfológiájában rejlik, hozzátartozik flórája és faunája, tágabb értelemben meteorológiája és mindazok a vonások, tulajdonságok, melyek elvitathatatlan tények. A hely transzfizikai tartalmáról jóval nehezebb beszélni, mivel a logikus - racionális tudat már a meglétében is eleve kételkedik. Nyilván ezt a tartalmat nem lehet tényszerűen meghatározni. Mindazonáltal van a helynek két olyan tulajdonsága, melyek a transzfizikális tartalom - a szellem - meglétét közvetve bizonyítják.

A hely paradoxon - szerű általános tulajdonsága, hogy pontosan behatárolható, de határai nincsenek. Minden pesti lakós pontosan tudja, hogy hol van a Gellért-hegy, de senki sem tudja, hogy hol vannak a határai. Nem is érdekes. A Gellért-hegy, mint hely tökéletesen pontosítható anélkül, hogy a határait próbálnánk meghatározni. Ez a *"behatárolt határtalanság"* a hely egyik lényegi és legfontosabb általános tulajdonsága. Mindezt megpróbálhatjuk úgy elképzelni, mintha a hely maga egy koncentráum lenne, valamiféle sűrűsödés, mely a szélei felé egyre ritkul, hígabbá válik, a teljes feloldottságig. Ebben a gondolati modellben érzékelhető, hogy maga a hely határtalan, hiszen szélei fokozatosan enyésznek el, ugyanakkor pontosan behatárolható koncentrált magja által.

A hely másik általános lényegi tulajdonsága a szubjektivitása. Példánknál, a Gellért hegynél maradva, nincs két ember, akinek teljesen egyforma véleménye lenne róla. Az egyik imádja megmászni és szétekinteni a tetejéről, a másik irtózik szakadékoktól. Az egyik félelmetesnek tartja, a másik fenségesnek, az egyik sebhelynek véli a várostestben, a másik ékkőnek. Ugyanarról a dologról teljesen ellentétes vélemények és meghatározások születnek. Ha a Gellért hegy csakis fizikai tartalom lenne, csakis objektív tények sorozata, akkor ennek nyilván a vélekedések egyhangúságában kellene jelentkeznie. Mivel ez nincs így, nyugodtan feltételezhetjük a fizikumon túli többletet. A helyek e láthatatlan, közvetlenül érzékelhetetlen mégis valóságos és jelenlévő többlettartalmát az ember már réges régen felismerte és megnevezte, mint a hely szellemét, a *genius loci*-t.⁶

Az egyértelműség érdekében a hely szelleme alatt a természetes, emberi beavatkozás által nem érintett helyek szellemeit értjük. Ez nem azt jelenti, hogy az ember által épített helyeknek nincsenek szellemei. Vannak, csak azok a szellemi tartalmak már bizonyos kölcsönhatást képviselnek az eredeti szellemi tartalom és a beavatkozó emberi szellem között. Eredeti értelmében a hely szelleme az embertől teljesen független ősi szellemi tartalom, egyidős a tájjal, a hellyel, együtt keletkeztek és alakultak. A hely fizikai arculatának és szellemének közös a történelme. Ezt azért szükséges tisztázni, mert a hely szelleme kifejezést sokan, sokféleképpen alkalmazzák.⁷

Az ember számára örök kihívás az érzékei számára rejtett szellemi tartalom megragadása. Ennek egyik ősi módszere a megnevezés. A megnevezés nem egyszerűen elnevezést jelent, a megnevező nem egyszerűen elnevez valamit, hanem a dolgok mélyén rejlő szellem megismerése révén megpróbálja megragadni annak tartalmi lényegét. Ezt nagyon szépen szemlélteti néhány észak - amerikai indián törzs névadási gyakorlata. Ezeknél a törzseknel a kisgyerekeknek érett koruk eléréseig nem volt saját nevük. Kölyöknek vagy gyereknek szólították valamennyit. Önálló nevet a nagykorúságuk elérésekor kaptak, akkor viszont olyan sajátos és egyedi nevet, amely csak és kizárólag rájuk volt érvényes. A beszédes név saját leglényegüknek - karakterüknek, szellemiségüknek - megnevezése volt. (Ülő Bika, Szürke Bagoly stb.) A megnevezés fontos és felelősségteljes feladat volt, a gyerekeket szülei és a törzs öregjei éveken át figyelték. Nem csak ahhoz kellett az idő, hogy a szellemiség kialakuljon, hanem ahhoz is, hogy a kialakuló, egyre jobban megszilárduló szellemiség megismerhető, megnevezhető legyen.

A név abszolút emberi kategória, a dolgok tengeréből kiemeli az ember számára fontos elemeket. A névadásban a teljes ember fejeződik ki, az ész és a szív, a tudat és az érzelmek. A tudat számára a név a világ dolgai között való eligazodás lehetősége, az érzelmek számára a befogadhatóság kulcsa. Önmagában is érdekes, hogy kinek-minek ad nevet az em-

⁶ A "genius loci" bonyolult tartalmú szavak alkotta, igen bonyolult kifejezés. A "genius" szó a gigno, vagy régies formájában "geno" latin szóból származik. A "genius" jelentése "istenség", amely az emberi lény létrejötténél jelen van, uralkodik az emberi természet felett, végigkíséri az életet védőszellemként. Nemcsak az emberhez, hanem a hely létezéséhez, létéhez kötődik. A "locus"-nak sok jelentése van: többek között "hely", "tér", "rész", "lakás", "ház", "város", "környék", stb. A kifejezést általánosan a "hely szelleme" értelmében használjuk.

⁷ Például Ch. Norberg-Schulz "Genius loci - towards a phenomenology of architecture" c. könyvében e fogalom alatt a mesterséges, épített helyek szellemét érti.

ber. Természetes, hogy saját magával kezdi - minden embernek van neve. Van neve az állatainak és kivételes esetekben a tárgyainak. És van neve a körülötte lévő környezet elemeinek - a helyeknek.

III. tézis

A hely szelleme gyűjtőfogalom, mely magában rejti mindazt az elvont tartalmat, melyet egy hellyel kapcsolatban sejtünk-érzünk, melyre a szubjektum valamilyen formában reagál és melyhez kapcsolódni képes. A gyűjtőfogalom jelleg igaz abból a szempontból, hogy - konkrétan vagy szimbolikusan - magában foglalja a transzfizikális tartalmat. De félrevezető lehet, ha ezáltal úgy gondolnánk a hely szellemére, mintha az sokféle résztartalom gyűjteménye, sok kicsi részecske halmaza lenne. A hely szelleme egységes, de mivel a ráció számára nehezen megközelíthető, az ember sokféleképpen próbálja megnevezni, sokféle jelzőt aggat rá, hogy ekképpen körüljárva, a jelzők komprimált summájaként mégis érzékletessé és kifejezhetővé váljon a lényeg. Általában elmondható, hogy a szellemi tartalom - így a hely szelleme is - összetettsége és transzcendens mivolta folytán szubjektumfüggő (azaz mindenki másképpen látja) és az individuum számára részleges (azaz senki sem látja teljesen). Eredeti értelmében a hely szelleme az embertől teljesen független ősi szellemi tartalom, egyidős a tájjal, a hellyel, együtt keletkeztek és alakultak. A hely fizikai arculatának és szellemének közös a történelme.

IV. A KORSZELLELEM

Bizonyos tekintetben a korszellem éppen ellenkezőleg működik, mint az eddig bővebben és részletesebben taglalt hely szelleme. Míg a genius loci térben kötött és időben független - azaz véges helyhez kötött, de működése végtelen idejű -, addig a korszellem időben kötött és térben kötetlen működésű.

Az ellentétesség kapcsán feltételezhetnénk, hogy a korszellem - eltekintve a hatások ellentétességétől - azonos "minőségű" a hely szellemével, holott ez nincs így. A hely szelleme az embertől független szellemiség és magára az emberi szellemre is befolyásoló, alakító hatással van. A kor szelleme azonban az emberi szellem terméke, az emberi szellem helyfoglalása az időben. Ember nélküli világban nem képzelhető el korszellem - legalábbis a mi antropomorf gondolkodásunk számára nem. A korszellem emberi eredetét bizonyítja, hogy az általa reprezentált dolgok mindig emberi alkotások, művészeti, vagy gondolati tettek, eredmények.

Bár azt mondjuk az emberi szellem terméke, mégsem köthető konkrétan sem személyekhez, sem csoportokhoz, sem osztályokhoz, sem népekhez. A korszellem mindezek feletti, hatása magában foglalja a személyt, a kisebb nagyobb csoportokat, a nemzeteket. Érvényességi kiterjedtsége azonban ennek ellenére sem globális, csak az azonos kultúrájú - civilizációjú régiókban érvényes. A XVIII. század végi, XIX. század eleji romantika - mint a korszellem jellegzetes eleme - főleg német, francia és angol talajon virágzott, de hatással volt egész Európára, sőt az Újvilágra is. Érintetlenül hagyta viszont mindazokat a régiókat, melyeket az európai civilizáció kulturálisan nem befolyásolt.

A korszellem tehát egy adott civilizáció kulturális hatáskörzetében érvényes, ott viszont általánosan. Osztályok, csoportok és nemzetek felettségét bizonyítja, hogy mindenki számára érvényessé, személyessé tehető anélkül, hogy leglényege módosulna. (A romantikának volt német, angol és francia vonulata, voltak romantikus ponyvák és volt romantikus magas művészet - azaz színezték nemzeti hatások és társadalmi rétegek igényei - mégis a leglényege, maga a romantika, közös vonal mindegyikben.)

A korszellemben a közös a lényeges, a kollektív aspektus. Az azonos civilizációjú kollektív emberi szellem időben változó, az idő múlását megelevenítő kifejeződése. A korszellem abszolút spirituális kategória, önmagában nincs jelentése. Jelentése azáltal lesz, hogy testet ölt különböző dolgokban, a művészeti megnyilvánulásokban, a politikai döntésekben, a tudományos törekvésekben, a magánbeszélgetésekben, az újságcikkekben - tehát a korstílusban és a korhangulatban.

A korhangulat - szellemtörténeti kategóriaként - mindazon emberi kifejeződések gyűjtőneve, melyek a korszellemet tükrözik, mint a kollektív szellem hangulati - érzelmi kifejeződése. A korstílus pedig esztétikai kategóriaként mindazon stílusjegyek, stílusjelenségek összefoglaló megjelölése, melyek egy-egy kor művészetének egészére, vagy a művészeti ágak nagyobb részére közösen jellemzők. A korszellem átfogó hatása alatt így egyesül minden emberi kifejeződés a hétköznapitól, a legigényesebb művészetig.

IV. tézis

A korszellem - mivel szellem - nehezen definiálható. Mondhatjuk azt, hogy egy adott időszak társadalmi-gazdasági szintjének kivételése, mondhatjuk, hogy az adott kor kulturális és szellemi eszményeinek képe, mondhatjuk, hogy mindezek együtt, de így egyik sem igaz, vagyis nem teljes. A korszellemet leginkább forráshelye felől, vagyis az emberi szellem felől lehet megközelíteni, méghozzá a kollektív emberi szellem felől. Ilyenformán leírható, mint az adott kor kollektív szellemiségeinek esszenciája, vagy úgy, hogy egy adott korban meglévő kollektív szellemiségek konfliktusában valamelyik domináns elemmé válik, "mások fölé kerekedik", és ez a korszellem.

V. A SZELLEMI HATÁSOK ÖSSZEFÜGGÉSE

A szellemi hatások összefüggése kapcsán értelmezni kell az építészeti alkotást meghatározó három szellemi komponens; a hely szelleme, a korszellem és az emberi szellem között fennálló viszonyt. Ezek közül a korszellem és az emberi szellem kapcsolatát könnyű észrevenni. A kapcsolat egyrészt ab ovo létezik, hiszen a korszellem az emberi szellem terméke - emberi eredetű. Másrészt árnyalható, hiszen a korszellem, mint az adott kor kollektív szellemiségeinek esszenciája, kapcsolatba kerülhet az individuális emberi szellemmel. A kollektív szellem hat az individuálisra, de az individuum is visszahat a kollektívra. Másképpen szólva a korszellem befolyásolja az egyéni alkotó munkásságát, de az egyéni alkotások (is) alakítják a korszellemet magát. A kapcsolat tehát egymást befolyásoló, egymást alakító folytonos kölcsönhatás.

V. tézis

A korszellem és az emberi szellem kapcsolata egyértelmű, hiszen mindkettő emberi eredetű. A kapcsolat lényege a kollektív- és az individuális konfliktusában rejlik. Ebben a viszonyban a komponensek hatnak a másikra és folyamatosan alakítják egymást

Könnyen értelmezhető a kapcsolat a korszellem és az emberi szellem között, hiszen azonos eredetű mindkettő. Nehezebben belátható viszont a két teljesen különböző eredetű és jellegű szellemi tartalom viszonyában; a hely szelleme, mint az embertől teljesen független ősi szellemi tartalom, valamint az emberi szellem között. Minden helynek van szelleme és a helyek szellemei behálózják a világot. Helyek hálózatát képezik, melyeken - melyekben emberek élnek. Miféle összefüggés van a helyek és emberek között, milyen kapcsolat feszül az emberi szellem és a hely szelleme között?

A legtöbb emberben él egyfajta egyszerűsített kép a népek, népcsoportok különbözőségéről. Közhelebrű, hogy a mediterrán népek temperamentumosak, életvidámak, éppen ellenkezőleg mondjuk az északi népekkel, akik zárkóztak, nehezen megközelíthetőek. Ennél pontosabb kép is kialakul bennünk, amikor a németek precizségéről, rendszeretéről, a franciák eleganciájáról, gálánsságáról és könnyedségéről, vagy az oroszok szélsőségekre hajlamos karakteréről beszélünk. Magunkról magyarokról pedig tudjuk, hogy tehetségesek vagyunk, a jég hátán is megélünk, ugyanakkor szalmaláng természetünk van. Etnográfusok és etnológusok, a néprajzzal és az összehasonlító néprajzzal foglalkozók ennél sokkal precízebben és árnyaltabban ismerik a néplélek, a népkarakterológia fogalmát és összefüggését a geográfiai és klimatikus környezettel. Ebben a témában rengeteg mű született, természetesen vitatható állásfoglalásokkal, hiszen nem egzakt tényekkel, hanem szubjektív megfigyelésekkel, tapasztalatokkal, következtetésekkel és asszociációkkal támasztják alá egyéni érveléseiket. Akár bizonyítható, akár nem, tudatunkba rejtetten tagadhatatlanul ott bujkál, hogy létezik valamiféle összefüggés a környezet és az ethnos - a néplélek - között.

Indirekt módon belátható ennek a viszonyoknak az irányultsága is, hiszen az nem lehetséges, hogy egy nép, népcsoport kollektív pszichéje határozza meg saját környezetét (annak földrajzi és klimatikus aspektusaival együtt). Csak fordítva képzelhető el mindez, azaz az adott környezet fejt ki hatását a huzamosan ott élőkre. Ebben a kapcsolatrendszerben lényegi feltétel a huzamoság, az idő kategóriája, hiszen a hely szellemének passzív szférája a tér, aktív szférája az idő, azaz az időben fejt ki hatását. Egyes kutatók, akik a néplélek és a környezet kapcsolatával foglalkoztak, megpróbálták pontosabban is meghatározni azokat a táji - nagytáji környezeteket melyek népek, népcsoportok karakterét befolyásolják. A filozofikusabb irányzat óvatosabb és általánosabb e kérdésben, hatalmas, nehezen elhatárolható területeket kezel egységként (Hamvas szerint egész Európában mindössze nyolc génusz fejt ki hatását). Az etnográfus megközelítés, mely egy-egy népcsoportot kontrasztosabban lát, konkrétabb és kisebb táji egységet is önálló karakter alakító hatásúnak vél.

Témánk szempontjából azonban csak egy dolog érdekes - a kapcsolat maga. Az a tény, hogy a geografikus - klimatikus táji környezet (felfogásunk szerint tágasabb értelemben a hely szelleme) rajtahagyja lenyomatát az ott élők kollektív

szellemiségén. A nagytáji szellem jellegzetessége, hogy hatása átfogó erejű, ugyanakkor csak elvontan, általánosan leírható karakterisztikájú. Az emberi szellemmel való kapcsolatát is ez jellemzi; a néplelekre, mint kollektív szellemiségre hat, és sokkal kevésbé érezhető lenyomata az egyes emberen, az individuális szellemen.

A hely szellemének és az emberi szellemnek a kapcsolata az időben vizsgálva nem marad egyirányú. Bárha első fokon a nagytáji szellem befolyásolja a néplelket, időben a kollektív szellem visszahat a tájra azzal, hogy kultiválja, civilizálja környezetét. A kultiválás első jelei a falu, és a földművelés. A falu és az azt környező átalakított, megművelt táj még a természeti hatások, a hely szellemének dominanciájában élnek. A város, mint következő lépcsőfok az a forma, mely őrzi bár a hely szellemének lenyomatát, (kapcsolata van a természettel) mégis az emberi szellem által kreált és dominált léttér. A város - mint épített tér és létforma - az emberi szellem teremtménye, nincsenek természetes előzményei.

A környezet változása, átépülése, civilizálása visszahat hely szellemére, majd ismét az emberre. A civilizáltság eredményeképpen a néplelek, a kollektív szellem primátusát lassan felváltja az individuált emberi szellem. Érezhető a különböző szellemi erők - a hely szelleme és az emberi szellem - egymásra hatásának folyamata a közöttük lévő folyamatosan alakuló és egymást kölcsönösen alakító kapcsolat.

VI. tézis

A hely szelleme és az emberi szellem állandó és folyamatos kölcsönhatásban állnak Ezekben a kapcsolatokban a komponensek hatnak egymásra, a hatások eredményeképpen pedig változnak. A változás lényege a hely szempontjából a kultiválódás, az ember szempontjából az individualizálódás.

Az eddigiekben a szellemi hatások összefüggése kapcsán szó esett az emberi szellem - korszellem és az emberi szellem - hely szelleme viszonyáról. Amit még vizsgálni szükséges az a korszellem és a hely szelleme közötti viszony, azaz másképpen szólva miként viszonyulnak a helyhez a különböző korok.

A hely fizikum és szellem együtt, a látható és érzékelhető fizikai valóság és az azt éltető, karakterizáló szellemi hatások egysége - konkrét és absztrakt tartalmak szövevénye. Egyrészt érzékszerveinkkel felfogható, konkrét és valóságos, másrészt az érzékelés lehetőségein túli, transzcendens. Problematikája, értelmezése éppen e kettősségből fakad. A mai embere, a mai kor szelleme racionális, - talán túlzottan és egyoldalúan racionális - és beállítottsága miatt a hely fizikai aspektusait emeli ki, azok által értelmezi a világot. A korszellemben jelen lévő racionális aspektus a reneszánsz idejében erősödött meg, a felvilágosodás idejében kapott szárnyra, onnan egyre erőteljesebben kizárólagosságra törekvő felfogássá vált. Előtte azonban a középkorban és még inkább az antik időkben más volt a kultúra, a világkép, a közgondolkodás beállítottsága más volt a korszellem. A transzcendentum állt közelebb az emberhez, a hitnek nagyobb szerepe volt a gondolkodásban.

Az antik görög világ transzcendentális érzéke kitűnően lemérhető épületeik elhelyezésében. A templom, az istenek lakhelye az archaikus korban fantasztikus táji környezetben áll, elhelyezését nem a kényelmi, funkcionális, racionális szempontok határozzák meg. A templom helye "templum" azaz tiszta hely az ég alatt. Olyan hely, ahol méltán állhat az épület, ami a helye. De nem csak a szakrális épületek esetében mérhető le ez a helyérzékenység. Delphoi, ahol a jóshely ugyancsak valamiféle szellemi dominancia hatása alatt állt, a nehéz építési körülmények ellenére településé nőtte ki magát. Racionális ésszel nehéz elképzelni, hogy miért pont ott építettek valóságos kis városkát, hegybe bevágott stadiont, mesterséges teraszra épített templomot. Vagy mennyire helyénvaló Olympia, a békés ligetes tájban szét-szórta elhelyezkedő épületeivel. A román kor ismét csodákat produkált az épület és hely együttesét tekintve. Templomok és kolostorok épültek racionális szempontból elképesztő helyeken, mégis mindenki csodálatát kiváltva. Természetesen nem hiányoztak a racionális szempontok ezekből az elhelyezésekből, mindenesetre azonban nem ez volt a kizárólagos szempont. A korszellem racionális aspektusának erősödésével a transzcendentum iránti érzék egyre inkább meggyengült. Az ésszerű tudatos kategóriák mindinkább kiszorították az érzéseken, sejtéseken, tapasztalatokon alapuló ősi tudatalattit. A világ érthetőbbé vált - de üresebbé, definiálhatóbbá - de részlegesebbé.

"A tudományos megismerés fejlődésével világunk egyre embertelenebbé válik. Az ember magányosnak érzi magát a világban, mivel kívül rekedt a természetben, és elveszítette a természet jelenségeivel való érzelmi "tudattalan azonosságát". A természeti jelenségek lassan elveszítették szimbolikus jelentőségüket. A mennydörgés többé már nem a haragvó isten hangja, a villámlás sem az ő bosszúálló nyila. A folyóban nincs többé szellem, a fa már nem az ember életforrása, a kígyó nem a bölcsesség megtestesítője, a hegyi barlangban már nem laknak hatalmas démonok. Nem szólnak az emberhez a kövek, növények és állatok, és az ember sem szól hozzájuk abban a hitben, hogy azok majd

megértik őt. A természettel való kapcsolatát elveszítette, és ezzel együtt elveszett a szimbolikus kapcsolatból fakadó rejtett érzelmi energia is." ⁸

VII. tézis

A hely értelmezésében, a helyhez való viszonyunkban mindig tetten érhető a korszellem beállítódása, a hely szelleméhez való viszonyulásunk a kor filozófiai, kulturális és morális beállítottsága - a korszellem - alapján történik. Mindaddig, amíg a racionális gondolkodás nem vált túlsúlyossá és egyoldalúvá, addig a helyekhez való közelítést, a helyek kiválasztását és értelmezését elvont szempontok is motiválták. Ez az értelmezés ma egyoldalúan racionális és materiális. A helyből, ami fizikum és szellem együtt, ami konkrét és absztrakt tartalmak szövevénye, ma jószerével csak a fizikai aspektust értelmezzük. A helyből ma csak a konkrét, érzékszerveinkkel érzékelhető külső felületeket látjuk - és ez a tér.

ÖSSZEFOGLALÁS

A maradandó építészeti mű harmóniája többrétű. Harmonikusak lehetnek formái, arányai és ritmusai, vagy anyaghasználata és színvilága. De mindez csak a felületi történések szintje, a megfelelés szükségese, de nem elégséges előfeltétele. A mélyebb rétegek harmóniája a kapcsolatokban és összefüggésekben, a környezeti kontextusokban, az időtállóságban, az emberekkel való viszonyokban rejlik. Az építészet sajátosan viszonyul ezekhez az átfogó kategóriákhoz. A teret helyként érzékeli, az időt korként a társadalmat kulturális-morális szellemiségként. Az építészeti alkotás harmóniájának lényegi feltételei valahol itt bujkálnak; a mű hellyel, korról és emberi szellemmel való viszonyában.

A tér az építészet számára mindig hely. Nem elvont fizikai fogalom, nem csak három dimenzióban megadott méretrend, hanem egyedi és megismételhetetlen része a világnak, az a pont, ahol kapcsolat teremődik az elvont tér és a teljes - értelmes és érzelmes - ember között. A helynek szelleme van. És éppen szellemi jellege teszi lehetővé az emberrel való kapcsolatát. A kapcsolat a szellemi síkon feszül. A hely szelleme régóta ismert és használt fogalom. A róla alkotott kép azonban ködös és határozatlan. lehet hogy csak szép szimbólum, gyűjtőfogalom, melyben sok ezer év és sok millió emberi tapasztalat summázódik. De lehet, hogy valóságos szellemi tartalom, mely a fizikai képet is meghatározva ura és gazdája a tér egy szakaszának. A lényeg nem is ennek az alapvetően világnézeti kérdésnek az eldöntése. A lényeg annak felismerése, hogy a helynek szimbolikus, vagy valóságos formában, de van szelleme.

Az időt az építészet korként érzékeli. Az idő, mint az anyag létének megállíthatatlan, egyenletes folyamata elvont fizikai kategória, önmagában üres keret. Tartalommal az élet tölti fel, szűkebb értelemben az ember hozzá való viszonya. Az emberi léttel összekapcsolt idő történetté, történelemmé válik, egymáshoz kapcsolódó korok láncolatává. Az egyes korokat leglényegük, a korszellem jellemzi és differenciálja. Az építészeti mű korfüggő. Születésének kora hitelesíti, mivel - alkalmassága esetén - része és kifejezője a korszellemnek. A korszellem az emberi szellem terméke, az emberi szellem helyfoglalása az időben.

Az emberi szellem és az építészeti mű kapcsolata sokrétű. Az alkotótól kreatív - teremtő - szellemiséget vár, a klientszól a gazda fenntartó, megtartó szellemiségét igényli. Létrejöttéhez szükséges az inspiratív szellem hatása, megmaradásához az, hogy a kollektív szellem befogadja, elfogadja. Ha mindez nincs meg, akkor a pusztítás szelleme tisztítja el, mint alkalmatlant. Az építészeti mű az emberi szellem teremtő - fenntartó pusztító hármasságában születik, él és szűnik meg. Az építész feladata a teremtés, a kreáció. Mivel az építészeti alkotás mindig a közösség számára készül ezért a rá irányuló kreáció soha nem lehet a személyes ambíciók expozíciója - mai nyelven szólva; önmegvalósítás. A kreáció elsődrendű feladata harmóniateremtés. Összhangot kell teremteni a szellemi világ elemei között, az anyagi világ alkatrészeit használva.

Budapest, 1999. november hó

Cságyoly Ferenc DLA

---

⁸ Carl Gustav Jung: Az ember és szimbólumai (1961)